

Тетяна Траверсе

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМІННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЗАВДАНЬ В УМОВАХ ЗМІНИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ

У статті розглядаються психологічні особливості розуміння політичної діяльності сучасним актором, зокрема, особливості освоєння ним поліконтекстуальної конкретної суспільно-політичної ситуації. Така пізнавальна діяльність залежить від міри залученості актора до політики, сформованості процесів розв'язання та розуміння політичних завдань у контексті політичного мислення. Йдеться

про критерії розуміння як процесу, етапу та результату політичного мислення, взаємозв'язок розуміння політичних ситуацій та знання про них.

Ключові слова: *розуміння політичної ситуації, політична діяльність, процес розуміння, результат розуміння, політичне мислення.*

Traverse T. Psychological features of understanding of political tasks in the conditions of change of civilization paradigm. *The psychological features of understanding of political activity a modern actor are examined in the article, in particular mastering features by him multicontexts of concrete social and political situation. Such cognitive activity depends on the measure of attracted of actor to politics, formed of processes of decision and understanding of political tasks in the context of the political thinking. Speech goes about the criteria of understanding as to the process, stage and result of the political thinking, intercommunication of understanding of political situations and knowledge about them.*

Key words: *understanding of political situation, political activity, process of understanding, result of understanding, political thinking.*

Актуальність. Зміна цивілізаційної парадигми початку ХХІ століття співпала з перехідністю суспільно-політичного розвитку, в якому перебуває нинішня Україна. Міра пізнання політики суб'єктом політичної діяльності (далі – актором) залежить від чималої низки передумов, серед яких чи не найсуттєвішою є рівень освоєння ним поліконтекстуальності суспільно-політичної ситуації та специфіки організації ним політичної інформації. Насамперед це залежить від загального рівня включеності й освоєння актором політичної діяльності, а також особливостей сприймання політичної дійсності та відповідних до них настановлень, рівня сформованості політичного мислення, політичної культури в цілому, дії заздалегідь визначених політичних цінностей тощо.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що психологічного аналізу процесу розуміння політичної діяльності, політичних завдань (як її структурних одиниць) у джерелах можна побачити нечасто. Здебільшого йдеться про розуміння правди [6–8]; процес формування колективних переваг у думках і поглядах виборців [10]; сукупність усіх можливих станів, які демонструє суб'єкт у процесі прийняття рішення, вирішення завдань [32] та ін. Осмислення політики в умовах

суспільного процесу коливається від світу вигаданого до світу пізнаного, що виражається як зв'язок індивідуального існування особи із загальнозначущими фактами соціуму. У ході розв'язання суспільно-політичних завдань і задач процеси розуміння й розв'язання є двома взаємопов'язаними компонентами політичного мислення [29].

Однією з характерних рис розуміння політики є те, що воно застосовується на практиці здебільшого до певних ідеалізованих уявлень про об'єкт пізнання, а не до самого об'єкта. Тобто розумінню переважно піддається певна інформація про об'єкт (емпіричне або теоретичне знання про нього), а не об'єкт як такий [5; 18; 24; 25]. А отже, для нього може бути сформульовано чимало предметів. При цьому формулювання предмету актором залежить від специфіки його мисленнєвої діяльності у межах так званого суб'єктивного дискурсу. Тому вивчення людиною об'єкта політики переважно лише збільшує кількість інформації, яка підлягає розумінню, але не гарантує самого розуміння. Тому об'єктивне пізнання політичної дійсності є досить відносним.

Проблема розуміння політики представлена раціональними й ірраціональними феноменами в процесі вироблення і прийняття політичного рішення [27], політичного менеджменту [9], аналізування й прогнозування тощо. Диференціюючи поняття раціональності як процесу й результату, вчені інтерпретують раціональність як результат вибору і як результат «розумності» його підготовки. Як зауважує Г. Саймон, ««розумні люди» приходять до «розумних» висновків у обставинах, коли немає можливості застосувати класичні моделі раціонального вибору» [27, с. 37], враховуючи те, що в ситуації вибору суб'єкт практично ніколи не здатен охопити всю сукупність об'єктивних орієнтирів, а також те, що «образи задачі» або «динамічні моделі» (як форми презентації умов вибору або в цілому проблемної ситуації) можуть не включати прогнозу об'єктивних змін ситуації.

У взаємодії людини з навколишнім світом людина постійно виходить за межі свого «малого світу» у «великий світ», де «малий світ» є тією частиною «великого світу», яка утворює психологічну ситуацію для людини як предметну частину її цілісної системи. Ця частина життєвого простору (за К. Левінім) є для людини її «дійсністю», що має властивості реальності й предметності. Іntenційність, вибірковість мислення людини у взаємодії зі світом забезпечується

емоціями. Емоційність політики призводить до появи як крайніх, полярних (а тому посилених), так і помірних ставлень до фактів та подій. «Звичний індивід, достатньо реалістичний і збалансований у своєму домашньому світі конкретних об'єктів, виявляється достатньо налаштованим ірраціонально мислити, тільки-но він потрапляє у політичний світ персоніфікованих абстракцій» [26, с. 98].

Внаслідок цього актор здатен на однозначні оцінки й дії, які поєднують його дії з учасниками політичного дійства в цілісність (на основі спільного для всіх її членів колективного безсвідомого) та водночас відокремлюють (а то й протиставляють) стосовно інших. Ідеться про значущість компонентів і сторін політичної діяльності, в яку реально включений актор. У політичній діяльності конкретної особи неузгодженості й суперечності виникають у ситуації її зіткнення з такими обставинами, які перешкоджають реалізації її цілей, задумів та ін. Усвідомлення суперечностей між реальними умовами виконання діяльності й цільовими установками актора призводять до виникнення проблемної ситуації політичного змісту. Відбувається фрагментація, спрощення об'єкта сприймання, зменшення варіабельності процесу пізнання і, відповідно, кількості еталонів пізнання та надання смислів наявній політичній дійсності.

Метою цієї статті є висвітлення психологічних особливостей розуміння політичних завдань сучасним суб'єктом політичної діяльності.

Вклад основного матеріалу. У широкому значенні розуміння є процесом і результатом мисленнєвої діяльності, коли відбувається «проходження отримуваної інформації через суб'єктивну сферу смислів, які так чи інакше охоплюють цю інформацію, і конструювання на основі всіх наявних смислових зв'язків концепту, адекватного об'єктивному значенню цієї інформації» [4, с. 135–136]. Зазначимо, що психіка в політичній діяльності філогенетично «вірять» будь-якій інформації, як вірила природним сигналам світла, швидкості, потужності руху та ін. Вона не має вродженого імунітету стосовно політичної інформації. Захисту від так званого антропогенного впливу політики на психіку людина навчається в процесі онтогенезу. «Щоб справитися з цим світом, у нас є велика кількість встановлених і поняттєвих засобів, призначених для того, щоб передбачати, спрощувати, упорядковувати, ... політику, ... а також ... стереотипи, здоровий глузд, колективні уявлення, ставлення і вірування» [25, с. 131].

У ситуації занепаду попередньої (радянської) ідеології, відсутності новітніх ідеологічних конструктів створюються умови для активізації більш ранньої системи колективних уявлень, які є виявленням емоційного стану суспільства в цілому, що намагається протистояти «викликам історії» (А. Тойнбі). Підкреслюючи ірраціональність свідомості особи в такій ситуації, дослідники зазначають, що індивідуальна інтерпретація суб'єктивного сенсу інтеріоризованих соціальних норм функціонує як невидима для особи влада. Тиск громадської думки є назагал глобальним, а основний його психологічний масив переважно не усвідомлюється, хоча й переживається як не досить очевидний, знеособлений вплив [3].

При цьому несвідомі ставлення до влади виявляються для особи психологічно ближчими, ніж ставлення свідомі [31]. Це виявляється у змісті політичного мислення, зокрема у його невербалізованих смислах, наприклад, завдяки виокристанню анекдотів, прислів'їв, посилянь на народну мудрість та ін. Такі «життєві постулати далеко не завжди цілковито репрезентовано у свідомості їх носія. Їх не можна довести або спростувати на раціональному рівні. ... вони передаються від покоління до покоління незалежно від змін соціально-історичного контексту і вирізняються надзвичайною стійкістю» [30, с. 68].

Згідно з класичними теоріями раціональності політичний процес є лише частково раціональним. Будь-які соціально-політичні факти не є строго об'єктивними. Вони значною мірою є продуктами соціального конструювання. Навіть добре відомі структуровані проблеми є мінливими, їхній смисловий зміст відрізняється залежно від ситуації, сторін-учасників та інших її складових. У процесі розгляду політичних рішень (як найбільш «розумних» у контексті суспільно-історичної перспективи) саме ціннісна, а тим самим ірраціональна основа виявляється критерієм їхнього прийняття, а не інтелектуальне обґрунтування.

У суспільстві перехідного типу, якою є сучасна Україна, політичні погляди акторів існують здебільшого у формі не довершеної системи аргументів і переконань, а окремих фрагментів такої системи [16; 17; 21]. Психологічний статус цих ментальних уявлень щодо цінностей, ідеалів, перспектив може бути кваліфікованим як неявне знання [20], інтуїція [22], інтуїтивне розуміння [14], інтуїтивне мислення [10] та ін.

У процесі пізнавальної взаємодії суб'єкта з об'єктом політики перший, розкриваючи невідомі характеристики об'єкта, здобуває нове знання (що є головною функцією політичного мислення). Нове знання виникає у процесі мисленневих операцій з перетворення наявної ситуації, тоді як розуміння пов'язане з процедурами інтерпретації, засвоєння, наділення смислом. Розуміння є процесом співвіднесення відображеного в знанні об'єкта розуміння зі структурою особистісного знання, внаслідок якого об'єкт набуває операційного сенсу для суб'єкта, який здійснює розуміння. Результатом пізнання є нові знання, а результатом розуміння – новий сенс того, що людина вже знала про політику.

Отже, йдеться про те, що в процесі вирішення завдань пізнавальне ставлення, яке визначає смисл завдання та її елементів для суб'єкта, має конкретний прояв у характері операцій та дій зі змістом того, що піддається розумінню. Сенс будь-якої суспільно-політичної події (неважливо яким способом репрезентованої, її правдивість та істинність) полягатиме не в предметному змісті, а в ставленні людини до неї, в усвідомленні знання, яке має для суб'єкта проблемний характер. Проблемне знання відображає сферу тих невідомих людині закономірностей політичної дійсності або способів дій, які вона не може розкрити, спираючись лише на минулий досвід і досягнутий рівень способів дії [4; 15; 28].

Зв'язок індивідуального існування зі значущими фактами навколишньої дійсності зумовлюється типом ставлення людини до світу, типом її розуміння – історичним, естетичним і мовним (за Г. Гадамером). Процес розуміння виникає як індивідуальна реалізація інтелектуальних можливостей індивіда [2] та функціонує у трьох іпостасях: (а) як з'ясування та засвоєння смислу; (б) як осмислення, інтерпретація й наповнення смислом об'єкта пізнання, коли йдеться про наповнення смислом того, що саме по собі не володіє смислом, тобто відбувається «приписування» смислу дійсності; (в) як процес породження і засвоєння смислів у ході історично зумовленої практики, де смисли породжуються самим розумінням [23].

Зважаючи на переважну неусвідомлюваність розуміння як процесу («інтуїцію розуміння», за Г. Ріккертом), дослідники вважають його таким, що постійно вислизає від рефлексії і водночас безпосередньо переживається. Розуміння як «буттєве розуміння» реалізується

без опори на знання [1; 9]. У формально-екзистенційному контексті розуміння функціонує як спосіб, «модус буття», як практична діяльність, в якій відсутні спроби щодо створення несуперечливої і осмисленої картини світу, де знання, реальність, текст втрачають свою загальнозначущість і нейтральність. Ідеться про «апофатичне мислення», для якого характерною є парадоксальна двоспрямованість – визнання принципової невизначеності основ знання та одночасного її прийняття [1].

Розуміння як результат визначається не в системі духовно-теоретичного, а в статусі духовно-практичного освоєння світу [13]. «Політична дійсність теперішнього, – як зазначають філософи, – в кращому разі є для нас вторинною та похідною від рефлексії. Філософствуючи, ми не можемо передбачити майбутнє політики, тому що не впевнені, що рефлексія майбутнього буде здійснюватися в термінах рефлексії сьогодення. Хто знає, чи буде те, про що ми зараз мислимо як про політику, в майбутньому?». Йдеться про терміни та знання, які «є не лише похідними і вторинними, але й гранично абстрактними, «платонічними». Непередбачуваними залишаються не лише форми рефлексії та її характер, але насамперед її об'єкти, а також категорії, терміни, в яких ці об'єкти будуть рефлексуватися» [24, с. 23, 25].

Історична мінливість мисленнєвих форм, в яких би термінах вона не фіксувалася (категорії мислення, ментальність, пізнавальна традиція чи епісистема), показує, що і предметний зміст мислення, який фіксується формою, не залишається незмінним. Він змінюється разом із формами його структурування та обробки. Йдеться про те, що зміст розв'язуваних задач не залишається одним і тим самим для людей історичних епох, в яких різні історичні умови. В одному й тому самому об'єкті в різні історичні епохи виокремлюють різні зв'язки і відношення, формулюють різні проблеми. Застосування нових мисленнєвих форм суттєво змінює характер предметного змісту.

Нині припускають, що об'єкт політики залишиться тим самим. «І на цьому тривіальному припущенні ґрунтується вся політична проблематика сьогодення. «Яка буде війна майбутнього?», «яке буде співвідношення сил і впливів великих держав у світі найближчого майбутнього?». Усе це, – зазначають учені, – не просто набір банальностей середнього, нерозвиненого політичного мислення, але

й вираження історично складеного до середини ХХ століття способу і порядку мислення. Звідси епістемологічна вульгарність футурології кінця ХХ століття» [24, с. 22–23].

У різних історичних умовах один і той самий об'єкт пізнання може включатися до різних сфер предметного пізнання. Задачі типу «Чий Крим?» – можуть функціонувати в культурному, соціальному, економічному, політичному, географічному й інших предметних контекстах водночас. Більше того, в різних соціальних станах вони будуть уточнені по-різному.

Зазвичай специфіка культури соціуму впливає на те, що саме його представники будуть вважати подібним (схожим), а що – відмінним, оскільки об'єднання речей засобами категорій еквівалентності дає класифікаційні групи, які дозволяють суспільству та індивіду виокремлювати і розчленовувати світ на одиниці. Судження про еквівалентність перетворюється, таким чином, на оречевлений погляд на світ, властивий даній культурі [3].

Когнітивний предметний зміст політики є множинним. До політики залучаються будь-які ідеї, які, будучи включені в наявну ситуацію, ніби видаються політичними. Тим самим виявляються когнітивним змістом даного конкретного акту політичного мислення. Йдеться про те, що в теперішньому світі існує множинність політик (наприклад, публічної та непублічної та ін.), яка продукує та відтворює довільність формування когнітивного змісту політичного мислення, а з іншого – так званий мотиваційний хаос у практичній політичній діяльності. Дослідники вказують на механістичність генерування когнітивного змісту, коли штучно політично позначеними виявляються речі, слова, дії, властивості, які механічно включаються до когнітивного змісту політичного мислення поряд з іншими елементами, які за генезою (нормативними функціями) є політичними. Це, своєю чергою, ускладнює систематизацію когнітивного змісту, зрештою, й можливість його осмислення. «Середньомислячому, слабополітизованому мешканцю землі доводиться розбиратися в тому, що важливіше – проблема безробіття чи стандартизація сирів у сучасній Європі. Або ж що небезпечніше – глобальне потепління, тероризм чи паління у громадських місцях ... що гірше для країни – війна в Іраку чи коли голова держави бреше з приводу війни в Іраку? Когнітивний зміст не може бути структурованим через свою

аморфність і не може радикально бути переосмисленим без ... когнітивної кризи» [24, с. 17–19].

Говорячи про особливості розуміння (і політичної дійсності в тому числі), дослідники не дійшли згоди щодо того, що ж означає зрозуміти явище? Який критерій того, що відбулося розуміння? Можна погодитися з тими, хто стверджує, що результатом розуміння не обов'язково є доконечна істина (як відповідність знання дійсності), яка завжди є конкретною. Дослідники висловлюють думку щодо неможливості осягнення істини і навіть про її невлонимість. «Головна причина інтелектуальної неосяжності істини, – зазначає В. Знаков, – полягає не лише у її невичерпності й безконечності, але і в принциповій неможливості повної вербалізації. Істина завжди є значно масштабнішою і глибшою за все, що можна поіменувати, виразити словами. У неусвідомлюваності істини в згорнутому вигляді у неявний спосіб міститься знання про неї» [7, с. 82]. «Реальне явище безконечного сенсу в кінцевому моменті часу пізнання забезпечує ефект «закону» і незалежності від випадковості: в іншому випадку істина мала б випадковий характер» [14, с. 57–58].

Результат розуміння є множинним, існує у безлічі варіантів і не завжди виражається «в об'єктивних формах знання» (наприклад, враження, думка, точка зору). Зрозуміти явище, тобто здобути результат у процесі розуміння, означає віднести предмет, явище до певної категорії; з'ясувати й засвоїти смисл того, що піддається розумінню, коли смисл стає знанням, а розуміння ототожнюється з пізнанням [23]; включити явище до системи причинно-наслідкових зв'язків [10; 12]; з'ясувати логічне підґрунтя проблеми, яка піддається інтерпретуванню тощо. Тобто розуміння політичної (як і будь-якої) дійсності спрямоване на породження смислу знань, які здобуті суб'єктом у процесі мислення. Воно «завжди ґрунтується на знанні, яке здобує як у поточній, так і попередній мисленнєвій діяльності. Своєю чергою, будь-яке знання містить у собі потенційні можливості його розуміння. Ланцюгом, що пов'язує знання з розумінням у процесі мислення, є смисл відображеного в знанні фрагмента предметного світу... Розуміння відрізняється від знання насамперед тим, що являє собою осмислення знання, дії з ним. Діючи, мислено перетворюючи відображений в знанні фрагмент дійсності, людина виходить за його безпосередні межі» [7, с. 75].

Дослідники єдині в думці, що розуміння пов'язане зі знаннями людини. Йдеться про неперервну пізнавальну взаємодію системи наявних знань з інформацією, яка надходить [13]. Тобто знання (зауважимо, що в політиці знання є безконечним ресурсом політичної влади) є психологічною передумовою і основою формування розуміння. Знання є засобом, а не головною метою розуміння, оскільки людина розуміє не знання, а світ, реальність, відображену в знанні. Причому знання є завжди контекстуально пов'язаним. Суб'єкт визначає його цінність стосовно певної події, яка піддається інтерпретуванню, що є детермінантою для існування та розвитку процесу розуміння. Коли знання (як продукт взаємодії суб'єкта з об'єктом) перетворюється на процес, пізнання переходить у мислення і практично перестає бути пізнанням [23]. Водночас здобуття нового знання є не лише завершенням одного з етапів мисленнєвої діяльності, а й нарощенням ресурсу політичної влади.

Висновки. Процес пізнання суспільно-політичного буття є процесом постановки актором питань про різні сторони цієї дійсності й пошуку відповідей на них, формулювання проблем, задач та їхнього розв'язання. Встановлення зв'язків конкретного політичного завдання, ситуації (як конкретизації відповідних суспільно-політичних умов), задачі з метою політичної діяльності становить процес розуміння. Спираючись на виявлені зв'язки даного й шуканого (даного), актор може поступово виявити зміст невідомих елементів задачі й досягти розв'язку, тобто визначити основні й супровідні структурні елементи політичної ситуації, їхні функції та зв'язки між ними; те, як досягти розв'язку; що саме є розв'язком, – усе це може стати предметом подальших наукових пошуків.

---

1. Бакеева Е. В. Понимание как экзистенциальная проблема / Е. В. Бакеева. – Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 2002. – 166 с.

2. Брудный А. А. Понимание и текст / А. А. Брудный // Загадки человеческого понимания. – М. : Политиздат, 1991. – С. 114–129.

3. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / В. Васютинський. – К., 2005. – 492 с.

4. Гурова Л. Л. Процессы понимания в развитии мышления / Л. Л. Гурова // Вопросы психологии. – 1986. – № 2. – С. 126–136.

5. Бехтель Э. Е. Контекстуальное опознание / Э. У. Бехтель, А. Э. Бехтель. – СПб. : Питер, 2005. – 336 с.
6. Знаков В. В. Психология понимания: Проблемы и перспективы / В. В. Знаков. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 448 с.
7. Знаков В. В. Мышление, самосознание и самопонимание / В. В. Знаков // Вестник Моск. ун-та. Серия 14. Психология. – 2008. – № 2. – С. 74–86.
8. Знаков В. В. Теоретические основания психологии понимания многомерного человека / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 2014. – № 4. – С. 14–30.
9. Карпов А. В. Психология менеджмента / А. В. Карпов. – М. : Гардарики, 2005. – 582 с.
10. Коваленко А. Б. Психологія розуміння / А. Б. Коваленко. – К. : Геопринт, 1999. – 184 с.
11. Корнилов Ю. К. Психологические проблемы понимания / Ю. К. Корнилов. – Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1979. – 80 с.
12. Костюк Г. С. Про психологію розуміння / Г. С. Костюк // Наукові записки НДІ психології УРСР. – Т. II. – К., 1950. – С. 7–57.
13. Крымский С. Б. Философско-гносеологический анализ специфики понимания // Понимание как логико-гносеологическая проблема / М. В. Попович, С. Б. Крымский [и др.], отв. ред. М. В. Попович. – К. : Наукова думка, 1982. – 272с.
14. Мамардашвили М. К. Стрела познания. набросок естественно-исторической гносеологии / М. Мамардашвили, Ю. Сенокосов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 304 с.
15. Матюшкина А. А. Смыслообразование в совместном решении творческой задачи / А. А. Матюшкина // Современная психология мышления: смысл в познании: тезисы докладов научной конференции, посвящённой 75-летию со дня рождения выдающегося отечественного психолога Олега Константиновича Тихомирова (1933–2001) (Москва, 17–18 октября 2008 г.). – М. : Смысл, 2008. – С. 71–73.
16. Михальченко М. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2006. – №6. – С. 18–28.
17. Михальченко Н. И. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее: монография / Н. И. Михальченко. – К. : ИПиЭНИ им. И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.
18. Нишанов В. К. Феномен понимания: Когнитивный анализ / В. К. Нишанов. – Фрунзе: Илим, 1990. – 228 с.
19. Петренко В. Ф. Психосемантический анализ динамики общественного сознания: На материале политического менталитета / В. Ф. Петренко, О. В. Митина. – 2-е изд. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 214 с.
20. Полани М. Личностное знание : На пути к посткритической философии / М. Полани. – М. : Прогресс, 1985. – 344 с.
21. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2010. – 336 с.

22. Пономарёв Я. А. Знание, мышление и умственное развитие / Я. А. Пономарёв. – М. : Просвещение, 1967. – 265 с.
23. Порус В. Н. Парадоксальная рациональность. Очерки о научной рациональности / В. Н. Порус. – М., 1999. – 124 с.
24. Пятигорский А. М. Размышляя о политике / А. М. Пятигорский, О. Б. Алексеев. – М. : Новое изд-во, 2008. – 190 с.
25. Рукетт М.-Л. Познание масс. Очерки политической психологии / М.-Л. Рукетт ; [пер. с франц.]. – М. : «Канон» РООИ «Реабилитация», 2010. – 272 с.
26. Рошин С. К. Использование психологии в системе социального контроля капиталистического общества / С. К. Рошин // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М. : Наука, 1976. – С. 94–117.
27. Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления / Г. Саймон // Альманах THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 16–38.
28. Тихомиров О. К. Замечания рецензента / О. К. Тихомиров // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 14. Психология. – 1992. – № 1. – С. 57–63.
29. Траверсе Т. М. Психологія політичного мислення: монографія / Т. М. Траверсе. – К. : Парлам. вид-во, 2015. – 416 с.
30. Хазратова Н. В. Проблема неусвідомлюваного у ставленні особистості до держави / Н. В. Хазратова // Психологія масової політичної свідомості та поведінки / відп. ред. В. О. Васютинський. – К. : «ДОК-К», 1997. – С. 67–81.
31. Хазратова Н. В. Ставлення особистості до влади як психологічний феномен // Н. В. Хазратова, М. М. Гнатко / Наук. студії із соц. та політ. психол. : зб. ст. – Вип. 1 (4). – К. : Агропромвидав України, 1999. – С. 27–41.
32. Simon H. A. Human Problem Solvin / H. A. Simon, A. Newell. – Prentice Hall, Englewood Cliffs. – N. J., 1972.